

М92

3446

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

МУХІНА АНАСТАСІЯ ЮРІЇВНА

УДК [159.922.76-056.6-055.25:305](043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ДІВЧАТ-ПІДЛІТКІВ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2012

8481

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Синьов Віктор Миколайович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
директор Інституту корекційної педагогіки та
психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Мозгова Галина Петрівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри практичної
психології та психосоматики;

кандидат психологічних наук, доцент
Гаврилов Олексій Вікторович,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
завідувач кафедри логопедії і
спеціальних методик.

Захист відбудеться «26» вересня 2012 р. о 12.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.14 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано „22” серпня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. В. Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Успішне розв'язання завдань, пов'язаних з розвитком суспільства, потребує значної уваги до питань формування особистості. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях дедалі частіше розглядають процес формування особистості як представника певної статі, як носія певних вихідних якостей, що визначають статевотипізовані установки індивіда. Процес, у якому людина засвоює гендерні ролі, позначено терміном „статорольова соціалізація”. Одним з найважливіших напрямів соціалізації розумово відсталих підлітків є формування статорольової ідентичності. На порушення їхньої соціальної адаптації можуть впливати відхилення у формуванні статорольової ідентичності й освоєння статорольових ролей (В. Гарбузов, Е. Ейдеміллер, Д. Ісасв, В. Каган, М. Пішчек, Г. Поппе, Л. Шипіцина та ін.). У зв'язку з цим значний інтерес становить вивчення механізмів статорольового розвитку в розумово відсталих дітей і підлітків.

За С. Носовим, порушення поведінкової активності пов'язано з порушеннями соціальної ситуації розвитку, зокрема соціальної ідентичності, і може призвести до соціальних відхилень корисливого типу, агресивної орієнтації, а також відхилень соціально-пасивного типу. Особливо це стосується підліткового віку, коли розвиток самосвідомості відбувається на базі біологічної та соціально-психологічної кризи. У низці досліджень (М. Боришевський, В. Слєпкова, А. Тавіт) доведено, що з погляду статорольового виховання сім'я є моделлю міжстаторольових стосунків. Вирішальний позитивний вплив на статорольове виховання дітей справляє почуття взаємної любові та поваги матері й батька, а також виявлення цих почуттів у їхніх щоденних взаєминах, але не менш вагомими є стосунки з однолітками обох статей, взаємодія і спілкування з найближчим оточенням, вплив ЗМІ.

Особливості пізнавальних та емоційних процесів, а також соціальної ситуації розвитку розумово відсталої дитини заважають достатньою мірою оволодіти знаннями про ролі жінки та чоловіка, про їхні стосунки в сім'ї, про обов'язки та норми поведінки. Ситуацію також ускладнює зміна ієрархії та інтенсивності потреб розумово відсталої дитини; не завжди її поведінка, що сприймається як сексуальна, є проявом сексуальних потреб. Порушення ідентичності призводить до порушень поведінки, що відбивається на процесі соціалізації людини.

Проблему статорольового розвитку й статорольової ідентичності ґрунтовно представлено в працях вітчизняних та зарубіжних науковців. У загальнопсихологічному аспекті це дослідження В. Абраменко, В. Агєєвої, Ю. Альошиної, Т. Бендас, Г. Бреслава, О. Волович, Н. Флотської; у віковому аспекті цю проблему розглядали О. Кононко, І. Кльоцина, І. Кон; психосексуальний розвиток та статорольове виховання особистості висвітлювали В. Васютинський, Т. Говорун, Т. Гурлєва, С. Кириленко, О. Кікінєджі, Л. Мороз, О. Насонова, Ю. Приходько; методичні аспекти формування статорольової свідомості відображені у роботах І. Горпинченко, І. Трухіна, О. Шарган. Особливе місце в наукових розвідках відведено вивченню особливостей

становлення статевої ідентичності у дітей, які залишилися без батьків (І. Дубровіна, В. Каган, В. Мухіна, О. Парафіян, А. Прихожан, Н. Толстих, Т. Юферева).

У спеціальній психології загальні проблеми вивчення особистості дітей з розумовою відсталістю відображають дослідження Л. Виготського, Т. Власової, О. Гаврилова, Г. Дульнева, В. Лубовського, Г. Мозгової, Ж. Назамбаєвої, В. Синьова, В. Петрової та ін.; питання самосвідомості цієї категорії дітей розглянуто в роботах І. Беха, М. Матвєєвої, В. Синьова, О. Хохліної; засвоєння морально-етичних норм поведінки висвітлювали І. Григор'єва, А. Капустін, О. Северов, В. Синьов, Н. Тарасенко; особливості самооцінки – Н. Коломінський, Ж. Назамбаєва, С. Рубінштейн; вольову регуляцію поведінки – І. Бгажнокова, Д. Ісаєв, Ж. Назамбаєва, В. Петрова; особливості сприймання себе й конструювання власного образу в розумово відсталих підлітків – Ч. Кожалієва, Т. Кузьміна; особливості статевого виховання при різних ступенях зниження інтелекту – В. Левицький, Л. Шипіцина, М. Пішчик, Н. Белопольська.

Але проблему статі й статевого розвитку особистості в спеціальній психології розкрито не повною мірою; щодо дівчат дослідження переважно стосуються фізіології та гігієни їх статевого виховання. Аспект формування психологічної статі у дівчат з легким ступенем розумової відсталості, які живуть у сім'ї, не розглядався, не існує розробленої програми з формування статевої ідентичності та фемінної поведінки у розумово відсталих дівчат-підлітків допоміжної школи, у шкільній програмі не передбачено годин на підготовку підлітків до утворення сім'ї й успішного існування в ній. Усе це визначило вибір теми дисертаційної роботи „**Особливості статевого розвитку ідентичності розумово відсталих дівчат-підлітків**”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри психокорекційної педагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямком „Зміст освіти, форми, методи та засоби підготовки вчителів”. Тему затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 13 від 27 травня 2010 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 15 червня 2010 р.).

Мета дослідження полягає в створенні системи психолого-педагогічних умов розвитку та формування статевого розвитку ідентичності розумово відсталих дівчат-підлітків як чинника їхньої соціалізації.

Для досягнення визначеної мети було поставлено наступні **завдання**.

1. З'ясувати ступінь висвітлення досліджуваної проблеми в загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі, визначити особливості вікових меж, етапів становлення та чинників формування статевого розвитку ідентичності особистості.

2. Виявити зміст, структуру, критерії статеворольової ідентичності, рівні її сформованості у дівчат-підлітків у нормі та з розумовою відсталістю.
3. Науково обґрунтувати психолого-педагогічні умови формування статеворольової ідентичності у розумово відсталих дівчат-підлітків з метою профілактики та корекції порушення їхньої поведінки.
4. Розробити та експериментально перевірити ефективність програми з розвитку й корекції у розумово відсталих дівчат-підлітків статеворольової ідентичності.
5. Виявити вплив сформованості статеворольової ідентичності на соціальну поведінку дівчат підліткового віку.

Об'єктом дослідження є гендерна соціалізація розумово відсталих дівчат-підлітків.

Предмет дослідження – особливості статеворольової ідентичності та її формування в розумово відсталих дівчат-підлітків, які виховуються в сім'ї, як чинника їхньої соціалізації.

Методи дослідження:

– *теоретичні*: аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної наукової літератури з метою з'ясування стану вивчення досліджуваної проблеми, узагальнення та систематизації теоретичних положень;

– *емпіричні*: цілеспрямоване спостереження за корекційно-виховним процесом в умовах спеціальних загальноосвітніх закладів, бесіда, анкетування, аналіз продуктів діяльності розумово відсталих підлітків з метою виявлення особливостей їхньої статеворольової ідентичності й створення відповідних експериментальних психолого-педагогічних умов для її формування; констатувальний і формувальний експерименти з метою визначення рівнів сформованості статеворольової ідентичності учнів та її взаємозв'язку з соціально-нормативною поведінкою;

– *статистичні*: кількісний і якісний аналіз одержаних експериментальних даних їх статистична обробка та порівняння за допомогою критерію Пірсона, коефіцієнтів рангової кореляції Манна-Уїтні та Крускала-Уолісса, а також рангова кореляція Спірмена.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять фундаментальні вчення про соціальну ситуацію розвитку людини як співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов, єдності соціальних і біологічних чинників розвитку особистості (Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко, В. Синьов, та ін.); закономірності розвитку свідомості й самосвідомості в підлітковому віці (І. Бех, М. Боришевський, І. Кон, П. Чамата та ін.); розуміння поняття ідентичності у віковій і соціальній психології (А. Бандура, О. Бодальов, А. Варга, Е. Еріксон, Р. Теджфел, Дж. Тернер, З. Фрейд, В. Ядов та ін.); закономірності розвитку й становлення статеворольової ідентичності (Ю. Альошина, С. Бем, А. Волович, Т. Гурлєва, В. Каган, Я. Коломінський, В. Мухіна, С. Носов, А. Співаковська, Т. Юферева та ін.); положення про пріоритетність соціального чинника у формуванні уявлення про гендер (Д. Ісасв, В. Каган, І. Кон та ін.); про суттєву роль сім'ї в

психічному і соціальному розвитку дитини; педагогічні та психологічні концепції щодо сексуального й гендерного виховання (Т. Балакун, В. Васютинський, О. Кікінежді, А. Палій, О. Сечейко та ін.); положення про загальні закономірності нормального й аномального розвитку психіки дитини (Л. Виготський, В. Лубовський, В. Синьов, Г. Трошин та ін.); концепції соціально-психологічних особливостей соціалізації особистості при порушеннях інтелектуального розвитку (О. Агавелян, В. Бондар, О. Гаврилов, І. Дмитрієва, Г. Дульнев, С. Миронова, Г. Мозгова, В. Синьов, О. Хохліна та ін.).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- *уперше* виявлено змістовні характеристики статеворольових настановлень дівчат з розумовою відсталістю з повних/неповних родин відносно гендерного самовизначення, майбутньої професії, подружнього життя; доведено залежність особливостей порушень соціальної поведінки розумово відсталих дівчат-підлітків від рівнів сформованості у них ідентичності; розроблено, науково обґрунтовано корекційно-розвивальну програму з формування статеворольової ідентичності в учениць 5-10 класів;

- *удосконалено* розуміння сутності й структури статеворольової ідентичності розумово відсталих підлітків, класифікацію її компонентів;

- *подальшого розвитку набули:* діагностичні методики вивчення сформованості компонентів статеворольової ідентичності; умови формування усвідомленості власної особистості та довільності у розумово відсталих дівчат-підлітків їх діяльності при аналізі конкретних ситуацій відповідної поведінки.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробці рекомендацій щодо побудови програми з корекції й формування статеворольової ідентичності розумово відсталих підлітків шляхом усвідомлення своєї статевої належності та відповідної моделі поведінки, міжособистісної взаємодії з протилежною статтю, організації спільних форм діяльності. Основні результати дослідження можуть бути використані у підготовці фахівців психолого-педагогічного профілю, зокрема в системі післядипломної освіти, при розробці навчально-методичних рекомендацій до викладання курсів: „Робота практичного психолога в спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах”, „Психологія розумово відсталої дитини”, „Психокорекційна педагогіка” та ін. Рекомендації з формування статеворольової ідентичності можуть використовувати вчителі, вихователі, психологи, соціальні працівники, а також батьки розумово відсталих підлітків.

Результати дослідження впроваджено в роботу кафедри дефектології та психологічної корекції ЛНУ імені Тараса Шевченка (довідка №1/601/І від 28.02.12), використовуються під час проведення курсів підвищення кваліфікації зі спеціальності «Дефектологія» для вчителів і психологів, які працюють у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах (довідка №1/605/Ів від 28.02.12); в корекційно-розвивальну роботу спеціальних закладів освіти: Комунальний заклад „Луганська середня загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів

№ 45” (довідка № 57 від 03.02.12), Комунальний заклад „Петровський обласний навчально – реабілітаційний центр „Шанс” (довідка №207/12 від 18.05.2012 р).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційної роботи доповідалися та обговорювалися на *міжнародних*: „Внесок наукових шкіл НПУ імені М. П. Драгоманова у розвиток світової та вітчизняної дефектології” (Київ, 2010), „Психолого-медико-педагогічний супровід соціалізації осіб з особливими освітніми потребами в сучасних умовах розвитку суспільства” (Луганськ, 2011) та *всеукраїнських* науково-практичних конференціях: „Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології” (Луганськ, 2010, 2011), „Сучасні проблеми логопедії та реабілітації” (Суми, 2012); під час виступів з доповідями на звітних науково-практичних конференціях кафедри психокорекційної педагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова (2010–2012рр.), кафедри дефектології та психологічної корекції ЛНУ імені Тараса Шевченка (2010–2012рр.).

Публікації. Основні положення дослідження висвітлено у 8 публікаціях, з них 7 статей – у наукових фахових виданнях України.

Структура і обсяг роботи. Дисертація має вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел (237 найменувань), додатки (загальним обсягом 34 сторінки). У роботі вміщено 21 таблиця, 11 рисунків. Загальний обсяг дисертації становить 223 сторінки, з них – 165 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність, визначено об’єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження, розкрито його наукову новизну, практичне значення здобутих результатів, форми їх апробації.

У першому розділі – „**Теоретичні та методологічні засади формування статевої ідентичності особистості**” – проаналізовано науково-методичну літературу з проблеми дослідження, визначено його концептуальні засади, розкрито структуру статевої ідентичності, аспекти її становлення та розвитку.

Статева ідентичність розглядається як єдність свідомості та поведінки особистості, яка зараховує себе до окремої статі й орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі (В. Каган). Процес конструювання статевої ідентичності відмінностей прийнято пов’язувати з процесом соціалізації, тобто засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства (Т. Бендас). Л. Шнейдер визначає ідентичність як ототожнення себе з іншою людиною й утрату індивідуальності, „Я” потрапляє під тиск іншої особистості. Проте, головним для особистості залишається рівновага, з одного боку, між виконанням норм суспільства, погодження своєї поведінки з іншими, конформізмом та, з іншого – збереженням своїх поглядів, цінностей, індивідуальних особливостей. Тому Е. Еріксон визначав ідентичність як суб’єктивне відчуття тотожності з іншими й власної цілісності.

Процес ідентифікації має низку особливостей: по-перше, необхідною умовою є наявність емоційного зв'язку між індивідами (В. Петровський), переживання тотожності з об'єктом ідентифікації на підставі якої-небудь ознаки або сукупності ознак (С. Басіна, О. Насиновська), копіювання поведінкових або особистісних характеристик іншої особи (Е. Дубовська, Р. Кричевський), уподібнення себе не просто іншій особі, а значущо іншій, що повинно супроводжуватися засвоєнням цінностей, поглядів, установок, специфічних форм поведінки (Б. Паригін). За Е. Еріксоном, формування его-ідентичності збігається з етапами розвитку особистості й залежить від соціальної ситуації та найближчого оточення: мати, батько, родина, однолітки, друзі, сексуальні партнери. Якщо соціальна ситуація або радіус значущих відносин не задовольняє потреб у розвитку дитини, то можливе формування неадекватної або негативної статеворольової ідентичності, що характеризується відмовою від самовизначення, вибором негативних зразків для копіювання, нездатністю до планування майбутнього та формування „образу Я”, страхом змін, небажанням дорослішати, невірою у свої сили, тривожністю (В. Антонова, Р. Фогельсон). У дівчат емоційна ізоляція від матері, недостатня материнська любов, відсутність ласки в дитинстві призводять надалі до невластивих жінкам агресії й черствості, відсутності материнського інстинкту (Д. Ісаєв). Недостатня емоційна близькість з батьком може призвести до непорозумінь з протилежною статтю, порушення сексуальної поведінки (Т. Гурлева, В. Левицький, З. Фрейд).

У гендерній психології наявна інформація про біологічно й соціально зумовлені психологічні відмінності між жінкою й чоловіком, про особливості формування статевої ролі в онтогенезі, про вплив окремих чинників на кожному віковому етапі. Визначено низку методик для діагностики показників гендерної та статеворольової ідентичності, зокрема, методики, які виявляють рівень виразності особистісних якостей, що співвідносяться з традиційно прийнятим образом фемінності чи маскулінності (ММРІ, FPI, питальники „Маскулінність – фемінність” С. Бем, „Міф” Н. Дворянчикова, А. Герасимова, „Гендерна біографія” І. Кльоциної та ін.). Використовуються також проєктивні методики, найчастіше модифікації методики К. Махопера „Малюнок людини”.

У дефектологічній літературі є дані про те, що на порушення соціальної адаптації розумово відсталих підлітків можуть впливати відхилення у формуванні статевої ідентичності та освоєнні статевих ролей (В. Гарбузов, Е. Ейдемільер, Д. Ісаєв, В. Каган, М. Пішчек, Г. Поппе, Л. Шипіцина та ін.). Проводячи аналіз теорій соціальних біхевіористів, когнітивної теорії розвитку щодо становлення ідентичності, робимо висновок, що формування статеворольової ідентичності залежить від загального інтелектуального розвитку дитини та є результатом активного структурування й узагальнення дитиною власного досвіду. Соціальні очікування щодо жінки суворіші, ніж до чоловіка, розібратися у відповідних моделях поведінки у світі сучасних трансформацій статевих ролей дуже важко, особливо для розумово відсталих дівчат. Крім того, вивчення практичного досвіду формування уявлень про стать у розумово відсталих підлітків в Україні і деяких країнах зарубіжжя (Чехія,

Польща, Фінляндія, Німеччина) показало, що 90% матеріалу зі статевого виховання присвячено фізіології і гігієні і, лише, 10% відводиться для опанування психологічної сторони питання, що замало для формування адекватного ставлення до себе, свого тіла і статі.

Аналіз онтогенезу розвитку й формування статевої ідентичності дозволив визначити підлітковий вік як сензитивний у формуванні статевої свідомості, описати особливості розвитку статевої ідентичності у дівчат з нормальним інтелектом, з помірною розумовою відсталістю, які не мають батьків, проте щодо дівчат з розумовою відсталістю легкого ступеню, які мешкають у сім'ї, детермінанти формування статевої ідентичності не вивчалися. Отже, ця проблема потребує подальшого експериментального дослідження.

У другому розділі – **„Експериментальне дослідження статевої ідентичності та соціальної поведінки розумово відсталих дівчат-підлітків”** – представлено методику констатувального етапу дослідження та аналіз його результатів.

В експерименті взяли участь 116 розумово відсталих дівчат – учениць 5 – 10-х класів Комунального закладу „Луганська загальноосвітня середня школа I – III ступенів № 45” (інтегровані класи), Навчально-реабілітаційного центру „Кришталек” (м. Рубіжне), Навчально-реабілітаційного центру „Шанс”, (м. Петровське) та 122 дівчини-підлітки учениць 5-10 класів з нормальним інтелектом Комунального закладу „Луганська загальноосвітня середня школа I – III ступенів № 45” (звичайні класи), Луганської середньої загальноосвітньої школи I – III ступенів № 4.

З метою вивчення стану готовності вчителів шкіл до статевої ідентичності виховання дітей їм була запропонована анкета „Психологічна стаття учня” (І. Ковальчук), у якій вони зазначили своє ставлення до проблеми статевої ідентичності виховання та його напрямів. Було виявлено, що статева, сексуальна й статево-рольова розвиток сприймається педагогами синонімічно; вчителі не вбачають своєї суттєвої ролі у вирішенні зазначеної проблеми, причини порушеної статевої поведінки учнів пов'язують з вихованням батьків й „поганою спадковістю”.

Для проведення констатувального експерименту, на підставі аналізу теоретичного матеріалу було виділено та охарактеризовано *компоненти* (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий), *критерії* (усвідомленість, повнота та адекватність знань первинних, вторинних та третинних ознак жінок та чоловіків, знання стевотипізованих моделей поведінки; стійкість та дієвість прийняття стевотипізованих стереотипів фемінності та маскуліності, сексуальна направленість, моральність міжособистісних стосунків; стійкість та дієвість використання норм стевотипізованої поведінки, моральність і естетичність в поведінці, стевотипізована соціалізація) та *показники* (поняття про будову тіла жінки і чоловіка, їх фізіологічні особливості, диференціація психоемоційних, зовнішніх, вікових ознак фемінності та маскуліності, знання функціонального розподілу обов'язків в

родині; прийняття своєї статевої належності, адекватне ставлення до членів родини, гендерне самовизначення стосовно майбутнього, міжособистісних стосунків, цінностей та направленості; наявність в поведінці позитивного образу наслідування, охайність зовнішнього вигляду, адекватність в стосунках з родиною, представниками своєї і протилежної статі, виконання функціональних обов'язків в сімі, навички сімейного спілкування та вирішування рольових конфліктів) статеворольової ідентичності.

На основі зазначених показників було визначено три рівні сформованості статеворольової ідентичності респондентів: *високий, середній і низький*.

З метою проведення більш детального аналізу експериментальних матеріалів на кожен дівчину складався протокол, у якому фіксувалося сімейне становище, склад сім'ї, а також, за допомогою спеціальної методики (2D:4D, D. Putz, S. Gaulin) було визначено вплив статевих гормонів на фізіологічні показники дівчат. Було зазначено, що фемінність на гормональному рівні вище у дівчат з розумовою відсталістю ($p < 0,05$).

Констатувальний етап складався з трьох серій, кожна з яких була спрямована на дослідження окремого із зазначених вище компонентів статеворольової ідентичності.

Перша серія. Для вивчення когнітивного компонента застосувалися методики, адаптовані нами до особливостей досліджуваного контингенту, – модифікований дитячий питальник Н. Олександрової; методика „Малюнок людини своєї та протилежної статі”.

Результати застосування методик першої серії свідчать про низькі показники дівчат 11 – 13 років з розумовою відсталістю щодо знань і диференціації зовнішності, фігури, аксесуарів, знань вторинних та третинних ознак і своєї, і протилежної статі. У дівчат 14 – 16 років з розумовою відсталістю знання психофізіологічних, поведінкових і зовнішніх особливостей осіб своєї статі покращуються ($p < 0,001$), а знання про вторинні та третинні ознаки чоловіків залишаються на низькому рівні. Найбільші труднощі у розумово відсталих дівчат викликають вторинні (75%) і третинні (98,3%) ознаки як жінок (80,2%), так і чоловіків (99,1%). Таким чином, можна відмітити позитивну вікову динаміку формування статеворольової ідентичності у всієї вибірки досліджуваних, але все ж таки результати дівчат старшого підліткового віку з розумовою відсталістю значно нижчі, ніж у дівчат з нормальним інтелектуальним розвитком навіть молодшого підліткового віку.

У *другій серії* було використано низку методик для вивчення емоційно-ціннісного компонента статеворольової ідентичності, а саме: методика „Незакінчені речення” (Сакса-Сіднея), „Методика ідентифікації дітей з батьками” (О. Заров), а також „Спеціалізована анкета виявлення типу особистісної ідентичності підлітка” (С. Носов).

За результатами, отриманими за допомогою зазначених методик, можна зробити такі висновки: для дівчат з розумовою відсталістю суттєвими статеворольові взаємини стають лише з 13 – 14 років, але реалізація міжособистісних стосунків для них майже неможлива, що пов'язано з

відсутністю в багатьох сім'ях адекватних стосунків з батьками або відсутністю одного з них (найчастіше батька – 68,9%); відсутність у родині особи протилежної статі ускладнює формування власної ідентичності засобом протиставлення. Наявність батька в родині впливає на самооцінку дитини й на прогнозування майбутнього. Повна сім'я й доброзичливі стосунки в ній забезпечують формування позитивного образу для ідентифікації. Позитивну ідентичність виявлено у 77,9% дівчат з нормальним інтелектом 11 – 13 років і у 90,5% – 14 – 16 років; негативну – у 98,2% розумово відсталих дівчат 11 – 13 років і в 72,9% – дівчат 14 – 16 років. У дівчат з розумовою відсталістю значно нижчі показники відкритості новому досвіду, визнання престижності і компетентності батьків ($p < 0,001$). Хоча вікова динаміка сформованості емоційно-ціннісного компонента спостерігається, її показники значно нижчі, у порівнянні з когнітивним компонентом. Результати дівчат з порушеннями інтелектуального розвитку старшого підліткового віку значно відають кількісно та якісно від показників дівчат молодшого підліткового віку з нормальним інтелектом.

Третя серія експерименту була спрямована на діагностику поведінкового компонента статевої ідентичності. Для повної його характеристики було недостатньо лише спостережень за розумово відсталими дівчатами, їхньою поведінкою та міжособистісним спілкуванням. Нами було розроблено десять проблемних ситуацій, спрямованих на розкриття основних сфер прояву феміної поведінки, а саме: сімейні, міжособистісні стосунки, а також уміння дівчат презентувати себе. У протоколі фіксувалися такі параметри, як адекватність реагування на проблему, спосіб її розв'язання (оцінка рольової поведінки), життєві цінності та пріоритети.

За результатами застосування методик було виведено рівні сформованості трьох вище зазначених компонентів статевої ідентичності.

Таблиця 1

Порівняльні показники рівнів сформованості статевої ідентичності дівчат молодшого і старшого підліткового віку з нормальним і порушеним інтелектуальним розвитком (%)

Компоненти статевої ідентичності	Високий рівень				Середній рівень				Низький рівень			
	11-13р.		14-16р.		11-13р.		14-16р.		11-13р.		14-16р.	
	Р.в.	Н.	Р.в.	Н.	Р.в.	Н.	Р.в.	Н.	Р.в.	Н.	Р.в.	Н.
Когнітивний	0	71,2	0	92,1	28,1	28,8	47,5	7,9	70,2	0	52,4	0
Емоційно-ціннісний	0	69,5	0	87,3	12,3	30,5	39	12,7	87,7	0	61	0
Поведінковий	0	86,4	0	93,7	10,5	15,3	33,3	6,3	89,5	0	67,8	0
Середнє значення	0	75,7	0	91	16,9	24,8	39,9	8,9	82,4	0	60,4	0

Як видно з таблиці 1, спостерігається якісна і кількісна динаміка сформованості процесу статевої ідентичності. З віком покращуються

результати всіх компонентів, але найгірші показники має поведінковий компонент. Знання стереотипів статево типізованої поведінки не дають гарантії її реалізації розумово відсталими дівчатами. На показники сформованості поведінкового компонента впливає рівень емоційно-ціннісного компонента, недостатність його розвитку зумовлена низьким рівнем мотивації та досвіду пізнання питань статі. Об'єднавши результати трьох серій і застосувавши середній показник, ми виявили загальний результат сформованості статево ролювої ідентичності у розумово відсталих дівчат-підлітків. Серед розумово відсталих дівчат 11 – 13 років низький рівень сформованості було виявлено у 82,4%, а у дівчат з типовим розвитком низький рівень відсутній. З середнім рівнем сформованості ідентичності виявлено 16,9% дівчат з розумовою відсталістю і 24,8% дівчат з нормальним інтелектуальним розвитком, а з високим рівнем – 75,7% дівчат з типовим розвитком, тоді як у дівчат з розумовою відсталістю цей рівень відсутній. У віці 14 – 16 років низький рівень було виявлено у 60,4% дівчат з розумовою відсталістю, а в учениць загальноосвітньої школи цей рівень відсутній. З середнім рівнем сформованості статево ролювої ідентичності виявлено 39,9% дівчат з розумовою відсталістю і 8,9% дівчат з нормальним інтелектом, а з високим рівнем – 91% дівчат з типовим розвитком, тоді як серед розумово відсталих дівчат-підлітків цей рівень взагалі відсутній. Для перевірки вірогідності відмінностей використовувався критерій Фішера ($p < 0,001$).

Після визначення рівнів сформованості статево ролювої ідентичності і виявлення того, що поведінковий компонент, у порівнянні з іншими, є найменш розвинутим у дівчат з розумовою відсталістю, було поставлено завдання виявити наявність впливу особливостей статево ролювої ідентичності на соціальну поведінку дівчат. Для дослідження цього питання була адаптована і застосована методика О. Орла „Схильність до порушеної поведінки (жіночий варіант)”, за допомогою якої виявлено основні види зазначеної поведінки, що найчастіше спостерігаються у дівчат-підлітків з типовим та аномальним розвитком. Це допомогло проаналізувати детермінанти порушеної поведінки, які впливають на соціалізацію особистості жінки, зокрема сформованість статево ролювої ідентичності.

Результати застосування методики О. Орла вказують на те, що у розумово відсталих дівчат значно вище схильність до порушення соціальних норм і правил (89,7%), ніж у їхніх однолітків, які нормально розвиваються (32%); низький рівень контролю емоційних реакцій (72,4%), а в дівчат з нормальним інтелектом – 12,3%; майже втричі вища схильність до агресивної поведінки (22,4% – показник дівчат з спеціальної загальноосвітньої школи, 7,4% – з загальноосвітньої школи). У розумово відсталих дівчат середній показник прийняття соціальної ролі жінки вдвічі нижче ніж показник дівчат з нормальним інтелектом ($p < 0,001$), також, у них відсутні в поведінці соціально схвалювані моделі жіночої поведінки. Усе це може призвести до конфліктів у суспільстві, неможливості створення міцної сім'ї, недбалого ставлення до дітей, неправильно розставлених пріоритетів, а також до делінквентної поведінки,

ризик якої у розумово відсталих дівчат більший, ніж у дівчат із загальноосвітньої школи (62,9% - показник дівчат з розумовою відсталістю, 23,7% - з нормальним інтелектуальним розвитком).

За результатами констатувального експерименту була складена кореляційна матриця і виявлені спільні для норми і розумової відсталості залежності між показниками статевої ідентичності, а також зв'язок їх з соціальною поведінкою дівчат-підлітків. Так, прийняття жіночої ролі має позитивну кореляцію з прийняттям свого тіла, з ставленням до батьків, а також з гендерними уявленнями щодо свого майбутнього. У дівчат, в родині яких є чоловік (батько, вітчим, брат, дідусь), зростає рівень когнітивного компонента щодо знань особливостей жіночої статі (первинні, вторинні і третинні ознаки), а чим більше рівень прийняття батька, тим більша компетентність при вирішенні проблемних ситуацій, пов'язаних з гендером. Чим вище показники прийняття жіночої ролі, знань стосовно особливостей жіночого тіла, тим нижче рівень порушень норм і правил в соціумі; чим вище показники поведінкового компонента статевої ідентичності (компетентність вирішення проблемних ситуацій, пов'язаних з гендером), тим вище контроль емоційних реакцій і менша схильність до адиктивної та агресивної поведінки. Були виявлені і специфічні прояви закономірностей для дівчат з розумовою відсталістю, що пов'язані з меншим впливом на їх поведінку і свідомість соціального чинника, в порівнянні з їх ровесницями, що нормально розвиваються.

У цілому отримані в констатувальному експерименті дані свідчать про низький рівень розвитку статевої ідентичності у розумово відсталих дівчат, а також про низький рівень розвитку їх соціальної поведінки. Знижена можливість використання набутих знань у поведінці або відсутність відповідного досвіду призводять до конфліктних ситуацій у соціальному оточенні, а розумово відсталі дівчата, як показали результати, переважно обирають пасивний чи агресивний тип реагування на ситуацію. Але ні перший, ні другий варіант такого реагування не сприяють гармонійної соціалізації розумово відсталих-підлітків.

У третьому розділі – „**Корекційно-розвивальна робота з формування статевої ідентичності у розумово відсталих дівчат-підлітків як чинника їхньої соціалізації**” – обґрунтовано корекційно-розвивальну програму, яка використовувалась на формуальному етапі експерименту, зазначено її зміст, напрями, організаційні форми, етапи, методи та прийоми впровадження, представлено результати формування статевої ідентичності в розумово відсталих дівчат-підлітків.

Основною метою формуального експерименту стала розробка програми з формування гендерної ідентичності розумово відсталих дівчат-підлітків як чинника їх соціалізації. Відповідно до мети були визначені наступні завдання формуального етапу дослідження, а саме:

- розвинути емоційну сферу, змінити окремі особистісні настановлення, пов'язані з гендером;

- збагатити уявлення відносно статево типізованих моделей поведінки засобами міжособистісної взаємодії;
- навчити виокремлювати, усвідомлювати та відтворювати позитивні образи статево ролявої ідентифікації;
- сформувати навички перенесення стереотипів гендерної культури в практику повсякденного спілкування, діяльності та поведінки розумово відсталих дівчат.

В основу корекційно-розвивальної програми було покладено чотири напрями (блоки) роботи, кожний з яких включав завдання та відповідний зміст щодо формування в учнів когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів статево ролявої ідентичності. Частина елементів змісту роботи була адаптована відповідно до інтелектуальних особливостей розумово відсталих дівчат (з використанням матеріалів розробок О. Кізь, О. Кікінежді, М. Пішчика, Л. Шафірової). Також були використані й спеціально розроблені вправи та бесіди, які відображали індивідуальні та типологічні особливості підлітків з інтелектуальною недостатністю.

Зміст блоку № 1 – „Я – дівчина, Я – особистість” – спрямований на самопізнання, формування уявлень про себе як про дівчину й майбутню жінку.

Блок № 2 – „Основи статево ролявої культури” – включав знайомство дівчат з ролями жінки й чоловіка в соціумі, побуті, зі стилями їхнього одягу, особливостями професійної діяльності.

Блок № 3 – „Основи сімейного щастя” – спрямований на ознайомлення дівчат з обов’язками й функціями членів сім’ї, моделями сімейних взаємин, що сприяють теплій атмосфері та взаєморозумінню.

Блок № 4 – „Особливості гендерної поведінки в суспільстві” – спрямований на формування асертивної поведінки особистості, яка вміє висловлювати свою позицію твердо, не впадаючи в стан агресії, відстоювати свої права, не даючи можливості маніпулювати собою.

Для оцінки результатів формувального експерименту вчителям була запропонована анкета „Показники соціалізації розумово відсталих дівчат”. Названі показники були оцінені учителями до й після проведення експерименту з формування статево ролявої ідентичності.

Корекційно-розвивальна робота проводилася на базі 5 – 10-х класів Комунального закладу „Луганська загальноосвітня середня школа І – III ступенів № 45”, Навчально-реабілітаційного центру „Шанс” (м. Петровське) протягом 2010 – 2011 навчального року. В експериментальну вибірку для формувального експерименту ввійшли дівчата з розумовою відсталістю, які мали низькі бали за експертною оцінкою стосовно соціальної адаптованості. Всього в експерименті приймало участь 57 дівчат-підлітків, з них 28 віком 11 – 13 років і 29 дівчат 14 – 16 років. Інші 58 дівчат з розумовою відсталістю сформували контрольну групу. Заняття проводилися двічі на тиждень по 30 – 40 хвилин. Усього було проведено 30 занять. Форми роботи: фронтальна, групова та індивідуальна. Заняття розраховані на проведення їх психологом чи вихователем у вільний від навчання час в групах по 6-7 дівчат. Виходячи з того,

що в одній віковій групі знаходяться дівчата з різними рівнями сформованості статевої ідентичності передбачаються індивідуальні завдання та індивідуальний підхід до більш слабких учениць. На окремі заняття запрошувалися хлопці для отримання обміну думками з дівчатами.

Розробляючи експериментальну програму розвитку і корекції статевої ідентичності дівчат з розумовою відсталістю підліткового віку відповідно до визначених завдань, ми керувались загально-дидактичними принципами: науковості, доступності, наочності, врахування особистісних якостей дитини, активності і свідомості у навчанні; психолого-педагогічними принципами: особистісного і діяльнісного підходу, розвиваючого навчання, тематичного планування та концентричного нарощування матеріалу; принципами психокорекційної педагогіки: корекційна спрямованість, вирішальна роль педагога і педагогічного колективу у формуванні особистості, зв'язок виховання з життям, єдність свідомості та поведінки у вихованні, опора на позитивні можливості дитини, індивідуального і диференційованого підходу. Ефективність програми забезпечувалася різноманітними методами та прийомами (здатними зацікавити учнів) як інформаційно-рецептивними, так і тими, що активізують думку, спонукають до роздумів. Програма мала концентричне розташування як самих блоків, так і матеріалу в межах окремої теми. Кожне заняття складалось з послідовних етапів, спрямованих на засвоєння знань з обраної проблематики, формування позитивного ставлення до відповідної інформації, а також використання набутих теоретичних знань у практичних ситуаціях. Теоретична частина заняття вміщувала елементарні знання щодо статевої ідентичності, стереотипів, феміної поведінки, конструктивних взаємин з оточуючими, а практична частина була наближена до повсякденних реальних ситуацій, з якими зустрічаються розумово відсталі дівчата в родині, з друзями та в школі. При ознайомленні з темою переважно використовувалися репродуктивні методи роботи, а для закріплення інформації – активні, що реалізовувались за допомогою евристичних бесід, міні-дискусій, сюжетно-рольових ігор, драматизацій, що роблять процес знайомства зі статтю та її особливостями творчим, збуджують зацікавленість учнів, поліпшують розуміння і засвоєння матеріалу.

Вправи першого блоку „Я дівчина, я особистість” містять у собі опрацювання проблеми на рівні тілесного самовідчуття (прийняття свого тіла, відхід від страху і сорому, пов'язаного з жіночим тілом і його фізіологічними особливостями, формування позитивного образу – „Я”). Робота містить у собі елементи тілесно-орієнтованої психотерапії, техніки арт-терапії.

При знайомстві з блоком „Основи сімейного щастя” та „Основи статевої ідентичності культури” були використані елементи казкотерапії, психодрами, а також рольової гри. Все це забезпечило активне і усвідомлене засвоєння інформації розумово відсталими дівчатами. Використовувався також прийом нарративу, важливою частиною якого є рольове творення сюжету гендерних взаємин. При цьому кожна дівчина вербалізувала власний життєвий досвід, виділяючи найбільш вагомий й суттєвий гендерні цінності і пріоритети.

Тим самим розставлялися акценти формування поведінки, пов'язаної з гендерним самовизначенням, планування майбутнього.

Заключний блок „Особливості гендерної поведінки в суспільстві” містив в собі найбільшу кількість практичних вправ, які реалізовувалися за допомогою рольових та сюжетно-рольових ігор, драматизації і програвання проблемних ситуацій. Цей блок направлений на узагальнення досвіду статево типізованих стереотипів поведінки і знайомство з асертивною поведінкою. Завданнями цього блоку стало формування вміння самостійного прийняття конструктивного рішення в ситуаціях тиску або приниження особистості, обрання правильної тактики поведінки, яка б допомогла відстояти свої права та інтереси, не ображаючи і не пригнічуючи іншу людину. Накопичений блок теоретичної інформації, впроваджений у практику, дозволив закріпити і узагальнити статево типізовані варіанти поведінки і культуру гендерних взаємовідносин.

Запровадження охарактеризованої програми забезпечило низку позитивних змін, що відбулися у свідомості та поведінці розумово відсталих дівчат експериментальної груп (ЕГ), особливо старшого підліткового віку. Це пов'язано з тим, що в цьому віці зростає інтерес до осіб протилежної статі та до своєї особистості, отже збільшується сензитивність прийняття себе й свого тіла, засвоєння гендерних особливостей і взаємин між статями. Узагальнені результати проведеного формувального експерименту подані в таблиці 2.

Таблиця 2

Порівняльні результати рівнів сформованості статево рольової ідентичності дівчат КГ та ЕГ після формувального експерименту (у %)

Рівні сформованості статево рольової ідентичності	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
	11-13 років	11-13 років	14-16 років	14-16 років
Високий	0	0	0	0
Середній	31,9	16,9	58,6	42,9
Низький	68,1	82,4	41,4	57,1

Аналіз результатів формувального експерименту засвідчив, що після запровадження корекційно-розвивальної програми у дівчат з розумовою відсталістю ЕГ рівень сформованості статево рольової ідентичності виявився значно вищим в порівнянні з контрольною групою (КГ). Простежувалась тенденція до збільшення кількості дітей і молодшого і старшого підліткового віку, які мали середній рівень сформованості статево рольової ідентичності. Досить суттєво зменшилась кількість дітей з низьким рівнем, дітей з високим рівнем сформованості статево рольової ідентичності виявлено не було. Доцільність застосування корекційно-розвивальної програми підтвердилась у процесі статистичної обробки, відмінності вірогідні ($p < 0,001$).

Якісний аналіз та статистична обробка одержаних результатів формувального експерименту підтверджують позитивний вплив реалізованої корекційно-розвивальної програми на рівні сформованості статевої ідентичності у дівчат, поліпшення їх соціальної поведінки та процесу соціалізації. Зокрема, у дівчат ЕГ віком 14-16 років, ніж у дівчат КГ такі показники, як схильності до порушення норм і правил ($p < 0,05$), до агресії та насилля ($p < 0,05$), в них вище рівень прийняття жіночої ролі ($p < 0,05$), в порівнянні з КГ. У дівчат ЕГ 11 – 13 років, в порівнянні з дівчатами КГ вище стали ті ж самі показники, але кількісно та якісно результати були значно меншими. Стосовно впливу гендерної ідентичності на показники соціалізації дівчат ЕГ 14-16 років, найбільш суттєві відмінності з КГ спостерігались у навиках спілкування з однолітками протилежної статі ($p < 0,05$), у хазайновитості ($p < 0,05$), цінностях ($p < 0,05$) і моральних нормах поведінки ($p < 0,05$). Відповідні відмінності діагностувались у дівчат ЕГ 11 – 13 років, але кількісно вони були менші, вірогідних відмінностей серед показників соціалізації зазнали такі як: хазайновитість, цінності ($p < 0,05$), саме ті, що не пов'язані з міжособистісним спілкуванням. Щодо таких видів поведінки, як адиктивна і саморуїнна, а також невміння контролювати емоційні реакції, то ці показники зазнали несуттєвих змін як у дівчат ЕГ так і КГ, оскільки більше пов'язані зі структурою дефекту при розумовій відсталості й формування досвіду соціальних стосунків не може згладити достатньою мірою більш складні органічні порушення. Формування навичок асертивної поведінки було доступне для учениць старших класів, так як потребувало від дівчат більшої мобільності, досвіду соціальних відносин і більший рівень сформованості феміної ідентичності. У контрольній вибірці не відбулося значних змін за час проведення занять. Це свідчить про те, що описані зміни є результатом впровадження авторської програми з формування статевої ідентичності у розумово відсталих дівчат-підлітків.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено наукове узагальнення та теоретико-експериментальне розв'язання однієї з найменш вивчених проблем спеціальної психології – особливостей статевого розвитку та формування статевої ідентичності самосвідомості в розумово відсталих дівчат-підлітків як чинника їхньої соціалізації. Здобуті в процесі дослідження результати дозволяють зробити такі загальні висновки.

1. На підставі аналізу психолого-педагогічних джерел з проблеми дослідження з'ясовано, що сформованість статевої ідентичності особистості як структурної одиниці її самосвідомості є результатом активного структурування й узагальнення власного досвіду та пов'язана з соціальною ситуацією розвитку, радіусом значущих відносин, які мають задовольняти актуальні потреби дитини та враховувати особливості її інтелектуального розвитку. При розумовій відсталості, яка заважає сприймати та оперувати інформацією, зростає небезпека формування негативної або дифузної статевої ідентичності,

для якої характерними є вибір негативних зразків для наслідування, нездатність до планування майбутнього, пов'язаного з гендерним самовизначенням, неможливість формування Я-образу, небажання дорослішати, невіра у свої сили, тривожність тощо. Аналіз спеціальної літератури засвідчив, що проблема формування статевої ідентичності у дітей з олігофренією досліджена недостатньо як в діагностичному, так і в корекційно-розвивальному аспекті.

2. На основі виділення структурних компонентів статевої ідентичності (когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий), розробки критеріїв та показників діагностики їх сформованості, добору та застосування валідних, створених або адаптованих автором методик, встановлено, що у дівчат-підлітків з розумовою відсталістю легкого ступеня наявні особливості статевої ідентичності: відсутність зразка позитивної ідентифікації, низький рівень диференціації статево-типизованих ролей чоловіка і жінки, низький рівень прийняття своєї соціальної ролі, неможливість планування майбутньої моделі сім'ї, відсутність уявлень щодо себе у майбутньому та ін. Ускладнюється цей процес гормональним впливом, що є результатом психосексуального розвитку підлітка, порушенням самосвідомості, зниженням пізнавальних можливостей розумово відсталої дитини свосередню ситуацією розвитку та низькою мотивацією, що не дає можливості самостійно наслідувати поведінку, характерну для своєї статі, отримувати й переробляти інформацію.

3. Проведений констатувальний експеримент показав, що з віком показники статевої ідентичності покращуються й у дівчат з нормальним, і з порушеним інтелектом, але у дівчат з розумовою відсталістю вони дуже відрізняються в якісному й кількісному плані. У 11 – 13 років показники статевої ідентичності відповідають низькому рівню сформованості у 82,4% дівчат з порушеним інтелектом, а в їхніх однолітків з типовим розвитком низький рівень узагалі відсутній. Пояснюється це тим, що провідним видом діяльності для дівчат з розумовою відсталістю 11 – 13 років залишається навчальна, і лише в 14 – 16 років формується інтимно-особистісне спілкування, що стимулює розвиток ідентичності як структурного компонента свідомості. Навіть у старшому підлітковому віці більша частина розумово відсталих дівчат знаходяться на низькому рівні засвоєння й реалізації гендерних еталонів (60,4%), високий рівень їм узагалі не характерний, а в їхніх однолітків становить 91,3%. Найбільш нерозвиненими в розумово відсталих дівчат є поведінковий компонент. Результати свідчать про досить низький рівень спонтанного розвитку статевої ідентичності у розумово відсталих дівчат, показники дівчат старшого підліткового віку з порушеним інтелектом значно відстають від показників дівчат з нормальним інтелектом навіть молодшого підліткового віку.

4. Встановлено, що у формуванні статевої ідентичності розумово відсталих дівчат-підлітків значно зростає роль спеціально організованої, корекційно спрямованої, психолого-педагогічної роботи, забезпечення цілісності і систематичності розвитку когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів. Дослідженням було розроблено зміст і

послідовність реалізації корекційно-розвивальної програми, основними завданнями якої стали: формування поваги до себе, знайомство з соціально прийнятими стереотипами статевої поведінки чоловіків та жінок, з основами асертивної поведінки як засобу антиманіпулятивного та антидискримінаційного впливу. В формувальному експерименті визначено та реалізовано психолого-педагогічні умови формування статеворольової ідентичності: послідовне, поблочне вивчення інформації, пов'язаної з різними аспектами гендерної проблематики, перехід від репродуктивних видів діяльності до творчих, дозована допомога, що забезпечує переведення психологічних новоутворень особистості дитини з зони найближчого розвитку на рівень актуального, дозований обсяг теоретичної інформації з збільшенням акцентів практичної діяльності, урахування особливостей пізнавальної діяльності, мотиваційної сфери та рівнів сформованості статеворольової ідентичності у дівчат підліткового віку. Експериментальна перевірка запропонованої корекційно-розвивальної програми засвідчила ефективність її впровадження. Після проведення формувального експерименту зросла кількість дівчат ЕГ з середнім рівнем сформованості статеворольової ідентичності у молодшому (31,9%) і старшому підлітковому віці (58,6%), у порівнянні з дівчатами КГ (16,9%, 42,9% – відповідно), високий рівень, як і раніше, був відсутній. Більш помітні зміни спостерігалися у дівчат старшого підліткового віку, що пов'язано з розвитком самосвідомості і сензитивністю процесів самопізнання, відкриттям свого внутрішнього світу і переорієнтацією у спілкуванні, акценти якого переносяться з вчителів і батьків на ровесників, друзів.

5. Формування статеворольової ідентичності позитивно впливає на поведінку та соціалізацію розумово відсталих дівчат-підлітків, зменшує рівень агресії та порушень норм і правил соціальних відносин, збільшує рівень прийняття соціальної ролі жінки і використання стаетипізованих стереотипів поведінки, покращує такі показники соціалізації, як цінності й моральні норми (у дівчат 14 – 16 років), а також покращує якість спілкування з протилежною статтю, формує хазайновитість (у дівчат 11 – 16 років).

Проведене дослідження особливостей статеворольової ідентичності розумово відсталих дівчат-підлітків не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують гендерні особливості на різних вікових етапах соціалізації осіб з розумовою відсталістю, а також з'ясування специфіки статеворольового розвитку чоловічої статі в порівнянні з жіночою.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ РОБІТ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мухіна А. Ю. Вплив порушень статевої ідентичності на соціалізацію розумово відсталих дівчат-підлітків / А. Ю. Мухіна // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. – 2010. – № 10(197). – С. 48 – 54.
2. Мухіна А. Ю. Актуальність вивчення проблеми статеворольової ідентичності у підлітків з розумовою відсталістю / А. Ю. Мухіна // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. – 2011. – № 14(225). – С. 31 – 36.

3. Мухіна А. Ю. Проблеми гендерної та статеворольової ідентичності в загальній та спеціальній психології / А. Ю. Мухіна // Наук. часоп. НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. 19. – 2010. – Вип. 16. – С. 291 – 294.

4. Мухіна А. Ю., Вплив родини на формування статеворольових уявлень у розумово відсталих дівчат-підлітків / А. Ю. Мухіна // Наук. часоп. НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. 19. – 2011. – Вип. 14. – С. 173 – 177.

5. Мухіна А. Ю. Формування статеворольової ідентичності у розумово відсталих дівчат-підлітків як фактора їх соціалізації / А. Ю. Мухіна // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. – 2011. – № 22(161). – С. 40 – 48.

6. Мухіна А. Ю. Трансформація статеворольової ідентичності в гендерну поведінку розумово відсталих дівчат-підлітків / А. Ю. Мухіна // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. – 2011. – № 23(234). – С. 175 – 181.

7. Мухіна А. Ю. Вплив статеворольової ідентичності на соціальну поведінку розумово відсталих дівчат-підлітків / А. Ю. Мухіна // Наук. часоп. НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. 19. – 2011. – Вип. 17. – С. 173 – 176 .

8. Мухіна А. Ю. Вплив складу сім'ї на гендерну соціалізацію дівчат-підлітків з нормальним і порушеним інтелектуальним розвитком / А. Ю. Мухіна // Наук. часоп. НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. 19. – 2012. – Вип. 18. – С. 173 – 176 .

АНОТАЦІЇ

Мухіна А. Ю. Особливості статеворольової ідентичності розумово відсталих дівчат-підлітків. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2012.

Дисертацію присвячено дослідженню особливостей статеворольової ідентичності в розумово відсталих дівчат-підлітків.

Охарактеризовано стан розробленості проблеми статі й гендеру, статевої ідентичності в психолого-педагогічній літературі; визначено структуру статеворольової ідентичності, описано особливості формування та порушень статеворольової ідентичності в дівчат-підлітків у нормі та з розумовою відсталістю.

Визначено критерії й рівні сформованості статеворольової ідентичності, описано варіанти можливих порушень у поведінці та соціалізації розумово відсталих дівчат-підлітків унаслідок порушень при формуванні статеворольової ідентичності. Проведено експериментальне дослідження, що довело ефективність розробленої корекційно-розвивальної програми та психолого-педагогічних умов, спрямованих на формування статевої свідомості та відповідної статі поведінки.

Ключові слова: ідентичність, стать, самосвідомість, фемінність, розумова відсталість, підліток, потяг, соціальна роль, порушена поведінка.

Мухина А. Ю. Особенности полоролевой идентичности умственно отсталых девушек-подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2012 .

Диссертация посвящена исследованию особенностей полоролевой идентичности умственно отсталых девочек-подростков.

Изучена проблема полоролевой идентичности, определены ее составляющие и механизмы формирования. Изучен аспект полоролевого развития в онтогенезе, детерминанты, влияющие на формирование полового сознания. Проанализированы особенности формирования полоролевой идентичности у девушек подросткового возраста. Описаны исследования, имеющиеся в специальной психологии относительно полоролевой идентичности девушек с умеренной умственной отсталостью, проживающих в интернатных учреждениях. Проанализированы причины возможных нарушений полоролевой идентичности у девочек-подростков в норме и с умеренной отсталостью.

Определена структура идентичности, выделены компоненты, критерии и показатели, охарактеризованы уровни ее сформированности. Результаты применения ряда методик дали возможность проанализировать причины и особенности развития полоролевой идентичности, определить возрастные периоды ее становления у умственно отсталых девушек-подростков. Выявлена зависимость состава семьи с показателями полоролевой идентичности, соотношение феминности на гормональном уровне с уровнем интеллектуального развития. Рассмотрены варианты возможных нарушений в поведении и социализации умственно отсталых девочек-подростков, связанные с нарушениями в формировании идентичности. Проведено экспериментальное исследование, доказавшее эффективность разработанных условий психолого-педагогических мероприятий, направленных на формирование полоролевой идентичности, а именно, принятие себя и своего пола, изучение полотицизированных стереотипов поведения, формирование феминности у девушек, умения взаимодействовать с членами семьи, решать проблемные задачи. Девушкам также были предложены упражнения, направленные на овладение навыками асертивного поведения, помогающего отстоять свою позицию и не стать жертвой насильственных воздействий.

Внедренная психолого-педагогическая программа внесла коррективы в тактику поведения и показатели социализации умственно отсталых девушек, наиболее эффективной она оказалась для девушек старшего подросткового возраста. Девушками были усвоены нормы поведения, значительно снизился уровень фрустрации, который вызывал агрессивную или пассивность поведения. Для учителей, родителей и психологов были разработаны рекомендации, направленные на ослабление воздействия органических потребностей

умственно отсталых девушек, а также на формирование у них социально принятого феминного поведения и нравственных норм.

Ключевые слова: идентичность, пол, самосознание, феминность, умственная отсталость, подросток, влечение, социальная роль, нарушенное поведение.

Mukhina A. Yu. Characteristics of gender-role identity of mentally retarded female teenagers. – Manuscript.

The dissertation for obtaining of a scientific degree of candidate of psychological sciences in specialty 19.00.08 – psychology of special needs. – M. P. Drahomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2012.

The dissertation is devoted to the study of the characteristics of gender-role identity of mentally retarded female teenagers.

The research characterizes the development status of the sex, gender and gender identity issues in psychological and pedagogical literature, defines the structure of gender-role identity and describes features of the formation and defects of gender-role identity of normal and mentally-retarded female teenagers.

The study determines the criteria and levels of the formation of gender-role identity, describes variants of possible deviations in behavior and socialization of mentally-retarded female teenagers due to defects during the formation of gender-role identity. An experimental study was conducted, which proved the efficiency of the developed system of psychological and pedagogical procedures, aimed at the formation of gender consciousness and gender respective behavior.

Key words: identity, gender, consciousness, femininity, mental deficiency, teenager, appetite, social role, deviant behavior.

НБ НПУ

100153975

Підписано до друку 20.08.2012 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Наклад 100 прим. Зам. № 447

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26

